

Sarayburnu Atatürk Heykeli

Türkiye'de heykel sanatının herhangi bir engelle takılmadan toplum hayatına girebilmesi ancak Millî Mücadele'den sonra mümkün olabilmiştir. İstiklâl Harbi'nin zaferle neticelenmesinin ardından mücadelenin liderine duyulan minnet borcunun bir nebze olsun ödenebilmesi düşüncesiyle, Atatürk'ün anıt, büst ve heykellerinin vücuda getirilmesi için yurt genelinde çeşitli

Cumhuriyet, nr. 864, 4 Teşrîn-i Evvel 1926, s. 1.

Milliyet, nr. 231, 4 Teşrîn-i Evvel 1926, s. 1

teşebbüslerd
e
bulunulmuş
ur. İlk olarak
1922 yılında,
Büyük Millet
Meclisi'nin
önünde
bulunan
Hâkimiyet-i
Milliye (Ulus)
Meydanı'na
Gazi Mustafa
Kemal
Paşa'nın at
üzerinde bir
heykelinin
dikilmesi için
kampanya
başlatılmış,
müteakiben
-abideler
inşa
ettirmek ve
tablolar
çizdirmek
maksadıyla-
İzmir
Mebusu
Yunus Nadi
(Abalıoğlu)
başkanlığında,
Antalya
Mebusu
Hamdullah
Suphi
(Tanrıöver),
Bolu Mebusu
Dr. Fuad
(Umay),

İstanbul
Mebusu Ali
Rıza (Bebe)
ve Eskişehir
Mebusu
Eyüp Sabri
(Akgöl)
beylerden
oluşan bir
“Zafer
Abidesi
Komitesi”
tesis
edilmiştir.
Aynı
dönemde
İzmir’de de
“Gazi
Heykeli”
yapılması
için
girişimlerde
bulunulmuş,
benzer
faaliyetlerin
daha
kapsamlı
hale gelerek
ülke çapında
yaygınlaştırıl
masında ise
Gazi Mustafa
Kemal
Paşa’nın 22
Ocak 1923
tarihinde
Bursa Şark
Sineması’nd
a güzel
sanatlara

yönelik
yaptığı
konuşma
etkili
olmuştur.
Anıt ve
heykel inşa
etmenin
İslâm diniyle
çelişmeyece
ğine dikkat
çekilen
konuşmada,
resim,
heykel ve
fennin icap
ettirdiği
şeyleri
yapamayan
milletlerin
ilerleme
yolunda
yerinin
olmayacağı
vurgulanmış
, ayrıca
heykelciliğin
yalnızca
belirli
şehirlerle
sınırlı
kalmayacağı
mesajı
verilmiştir.
Buradan
hareketle
özellikle
Cumhuriyet'i
n ilanından
sonraki

s ü r e ç t e
Atatürk'ün
anıt, büst ve
heykellerinin
i n ş a
edilmesi için
Türkiye'nin
hemen her
ş e h r i n d e
ç a l ı ş m a l a r
başlatılmıştır

İstanbul, bu teşebbüslerde diğer şehirlere nazaran daha hızlı hareket etmiştir. Bunun başlıca sebeplerinden biri olarak Gazi Mustafa Kemal Paşa ile İstanbul arasında Millî Mücadele yıllarında zayıflayan bağın yeniden kuvvetlendirilmek istenmesi gösterilebilir. Zira zaferin ardından eski nüfuzunu ve başşehir olma özelliğini muhafaza etmek isteyen İstanbul, mücadelenin lideriyle olan ilişkilerini sağlamlaştırmanın yollarını aramıştır. Bununla birlikte Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın 16 Ocak 1923'te İzmit'te yaptığı açıklamalar, düşünülen aksine İstanbul'un eskiden olduğu gibi hükümet merkezi yapılmayacağını ilk işaretlerini vermiştir. Bu konuşmadan bir süre sonra, 28 Şubat 1923'te Cemiyet-i Umûmiye-i Belediye tarafından Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya fahrî İstanbul hemşehriliği verilmiş, böylece İstanbul halkı kendisine olan sevgisini ve bağlılığını göstermiştir. Fakat bu nazik jest de İstanbul'un başkent vasfını korumasına yetmemiş; 13 Ekim 1923 tarihi itibarıyla devletin yeni yönetim merkezi Ankara olmuştur. Öte yandan Gazi Mustafa Kemal Paşa, 1923 yılından itibaren muhtelif gerekçelerle İstanbul'a davet edilse de 1 Temmuz 1927 tarihine kadar şehre ziyarette bulunmamıştır. Bu mesele dört yıl boyunca kamuoyunun gündemini sürekli meşgul ederken şehrin idarecileri tarafından bunun bir tesadüften ibaret olduğu öne sürülmüştür. Lakin yaşananlar göz önünde bulundurulduğunda Ankara'dan atanan yeni bürokratların İstanbul'un Cumhuriyet rejimine ve liderine olan bağlılığını gösterebilmek adına 1923-1927 yılları arasında yoğun çaba sarf ettikleri anlaşılmaktadır.

İstanbul'da Atatürk heykeli yapılmasını çabuklaştıran nedenlerden bir diğeri dönemin İstanbul Şehremini Operatör Emin (Erkul) Bey'in heykel sanatına olan bakış açısıdır. Emin Bey, heykelciliğin gelişimini medeniyetin bir parçası olarak telakki etmiş ve gazetelere verdiği demeçlerde daha önce seyahatlerde bulunduğu Avrupa şehirlerinde rastladığı heykellerin Türkiye'de de inşa edilebilmesi arzusunu taşıdığını dile getirmiştir. Tüm bunlar Cumhuriyet idaresinin ve özellikle de Atatürk'ün çağdaşlaşma hedefleri çerçevesinde güzel sanatlara verdiği önemle birleşince, İstanbul Şehremaneti, Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın heykelinin dikildiği ilk şehir olma vasfını kazanabilmek için çalışmalarını hızlandırmıştır. Bu kapsamda Sarayburnu'na bir Atatürk heykeli yapılmasına karar verilmiş ve eserin yapım işlerini yürütmek üzere belediye bünyesinde komisyon teşkil edilmiştir. Sarayburnu'nda inşa ettirmeyi planladığı heykel fikrini Gazi Mustafa Kemal Paşa ile de paylaşan Emin Bey, aralarında geçen diyalogu ise şu cümlelerle aktarmıştır:

"Nihayet Şehremini olarak İstanbul'a geldikten sonra şehrin imar işleri ele alınmıştı. İstihsal kudretini çoğaltarak bütçesini artırmak suretiyle şehre birçok faydalı işler başarılmıştı. Bu meyanda heykel fikrine de yer vererek günün birinde Ankara'da Atatürk'ün sofrasında heykellerini rekzetme şerefini belediyemize vermelerini rica etmiştim. Ricam

kabul olununca mahallinin Sarayburnu olmasını ileri sürmüştüm. Cevaben: 'Bu işi mütehassıslarla ve arkadaşlarıyla tetkik ve münakaşa etmelisin' demişti. Ben de 'Paşam: bizlerin bu hususta hayli tetkikatımız var. Bilhassa burasını ileri sürmekteki maksadımız, arkaya düşen Topkapı Sarayı olduğunu söyleyince: 'Pekâlâ' diyerek gülümsemişti".

Diyalogda dikkat çeken en önemli husus eserin inşa edileceği yer olarak neden Sarayburnu'nun tercih edildiğine dairdir. Bazı çalışmalarda Sarayburnu'nun, Atatürk'ün Samsun'a hareket ettiği konum olması nedeniyle seçildiği belirtilirken Emin Bey ise vaziyeti itibarıyla sırtı Topkapı Sarayı'na çevrili şekilde inşa edilecek olan heykel ile saltanatın tarihe karışmış olduğu mesajının verileceğini vurgulamıştır.

Heykel fikrinin Gazi Mustafa Kemal Paşa tarafından kabul görmesinin ardından planlanan eseri vücuda getirecek heykeltıraş bulma gayreti içerisinde giren Şehremini Emin Bey, kanalizasyon tetkikatı için Avrupa kentlerini ziyaret ederken Macaristan'da meşhur heykeltıraş Heinrich Krippel ile tanışmış ve kendisini mülahazalarda bulunmak üzere İstanbul'a davet etmiştir. 7 Haziran 1925 tarihinde İstanbul'a gelen Krippel, yapılması düşünülen heykelin inşa tarzı hakkında yetkililerden bilgi almıştır. Varılan mutabakat neticesinde Gazi Mustafa Kemal Paşa'yı görmek için 9 Haziran 1925'te Ankara'ya hareket eden Krippel, Çankaya'da Paşa ile görüşmüş ve kendisinden eserin yapımı için gerekli olan pozları almıştır.

Ankara'daki mesaisini tamamlayan Krippel, yaptığı modellerin numuneleriyle birlikte tekrar İstanbul'a gelerek 18-19 Temmuz 1925 tarihinde çalışmalarını Galata Merkez Rıhtımı'nda sergilemeye karar vermiştir. Bu vesileyle basına beyanatta bulunun ünlü heykeltıraş, "asıl büyük heykel" olarak nitelendirilen Sarayburnu heykelinin bundan sonraki süreçte inşa edileceğini ve eserde Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın sivil kıyafetle tasvir edileceğini duyurmuştur.

Krippel, 1925 yılı temmuz ayının sonlarında Sarayburnu heykelini vücuda getirmek üzere Avusturya'nın Viyana şehrine hareket ederken, İstanbul Şehremaneti tarafından 25 Ağustos 1925'te Sarayburnu heykelinin temel atma merasimi gerçekleştirilmiştir. Seremoniye -İstanbul Valisi Süleyman Sami Bey, İstanbul Şehremini Operatör Emin Bey, Kolordu Kumandanı Şükrü Naili Paşa, İstanbul Mebusu Hakkı Şinasi Paşa, Akçuraoğlu Yusuf, Hariciye Vekâleti İstanbul Murahhası Nusret Bey ve Polis Müdürü Ekrem Bey ibi- şehrin önde gelen şahsiyetleri katılmış, tören saatinde davetliler heykelin inşa edileceği alana gelerek temele konulmak üzere celî hat ile yazılmış ve aşağıdaki satırları içeren vesikayı imzalamışlardır:

"Vatanı izmihlalden, Türk'ü sefalet ve zilletten kurtaran en büyük Gazi, Gazi Mustafa Kemal Paşa hazretlerinin teyid ve tevkiri namı-ı celili için, işbu abidenin vaz'-ı esâs resmi icra kılındı. 25 Ağustos 1341 (1925) Salı. Saat 10:00".

Saklanmak üzere bir kaba konulan vesika, Şehremini Emin Bey tarafından taş içerisine yerleştirilerek etrafı çimentolu harç ile kapatılmış, sonrasında İstanbul Valisi Süleyman Sami Bey ve Kolordu Kumandanı Şükrü Naili Paşa da temele inerek vesikanın üstünü çimento ile sıvamışlardır. Merasimin ardından Emin Bey, günün anlam ve önemine binaen bir konuşma gerçekleştirerek Türk'ün kurtarıcısı Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın Sarayburnu'na yapılacak heykeline ait temelin atılmasından duyduğu mutluluğu dile getirmiştir. Diğer yandan Emin Bey, Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya törene ilişkin telgraf göndermiş, Gazi Mustafa Kemal Paşa da cevaben, 26 Ağustos 1925 tarihinde İnebolu'da şapka inkılâbı için bulunduğu esnada İstanbul halkına heykelini ilk olarak yapma teşebbüslerinde bulduklarından dolayı teşekkürlerini sunmuştur.

Yapım maliyeti bazı kaynaklarda 15.000, bazılarında ise 45.230 Türk lirası olarak zikredilen Sarayburnu Atatürk Heykeli, Heinrich Krippel tarafından Viyana'da tamamlanmasının ardından 3 Ekim 1926 tarihinde düzenlenen törenle

açılmıştır. Aradan geçen yaklaşık on dört aylık zaman diliminde birkaç kez İstanbul'a gelen Krippel, bu süre zarfında İstanbul Şehremaneti'nin yapımını Kadri isimli bir taş ustasına havale ettiği heykel kaidesini de yerinde incelemiştir.

Açılış merasimine İstanbul Valisi Süleyman Sami Bey, İstanbul Şehremini Muhiddin Bey, İstanbul eski şehreminlerinden Emin ve Cemil beyler, Kolordu Kumandanı Şükrü Naili Paşa, Hariciye Murahhası Nusret Bey, Halk Fırkası Müfettişi İbrahim Tâli Bey, Polis Müdürü Ekrem Bey, Merkez Kumandanı Miralay Şakir Bey ve o sırada İstanbul'da bulunan mebuslar ile beş yüze yakın vatandaş katılım göstermiştir. Tören esnasında heykelin deniz tarafında bulunan cephesi bayraklarla süslenmiş, heykelin üstü ise kırmızı kurdelelerle bağlı beyaz bir örtüyle kapatılmıştır. Saat 15:00'ı gösterdiğinde hazırlanan kürsüye günün anlam ve önemine binaen nutuk irâd etmek üzere çıkan Şehremini Muhiddin Bey, eserin inşa edildiği Sarayburnu mevkiinin selefi Emin Bey tarafından isabetli bir seçimle belirlendiğini vurgularken, heykelin hakiki anlamının layığıyla anlaşılabilmesi için ise abidenin üzerinde bulunan tarihlerin manasının ve Osmanlı tarihinin çeşitli dönemlerinin düşünülmesi gerektiğine dikkat çekmiştir.

Şehremini Muhiddin Bey'in konuşmasında vurguladığı abidenin üzerindeki tarihlerden kastı heykel kaidesinin etrafına kazınmış ve hattat Kâmil Akdik'in elinden çıkmış olan yazılardır. Nitekim eserin denize nazır cephesinde 1336 Tarih-i İstihlas (1920 Kurtuluş), ona mukabil kısmında 1926 Heykel'in Tarih-i Rekzi (1926 Heykelin Açılış Tarihi), yan taraflarında da 1338 Muzafferiyet-i Kat'iyeye (1922 Kesin Zafer) ve 1339 Cumhuriyet'in İlânı (1923 Cumhuriyet'in İlânı) yazmaktaydı. Ayrıca dört bir yanı tunç kakmalı mermer platformla çevrilen heykelin kaidesinde bronzdan yapılmış madalyonlar bulunmaktaydı. Heykel kaidesine kurtuluş tarihi olarak 1920 yılının yazılması abidenin dikkat çekici bir başka özelliğidir. Bunun en önemli nedenlerinden biri daha önce vurgulandığı üzere eserin inşa edildiği yıllarda 19 Mayıs'ın, Samsun hariç ülke genelinde kutlanmamasıdır. Diğer yandan Nutuk'un Gazi Mustafa Kemal Paşa tarafından 1927 yılında okunduğu düşünüldüğünde henüz "1919 yılı Mayıs'ının 19. Günü Samsun'a çıktım" ifadesi somutlaşmadığı için dönemin tarih anlatımında Büyük Millet Meclisi'nin açıldığı yıl daha merkezi pozisyonadadır.

Heykelin açılışının ardından Şehremini Muhiddin Bey, Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya telgraf çekerek inkılabın semerelerini birer birer idrak ettiklerini vurgulamış ve merasim sırasında abidenin birçok kişi tarafından heyecan ve sevinç gözyaşları ile ıslatıldığını ifade etmiştir. Gazi Mustafa Kemal Paşa da İstanbul'un düşman işgalinden kurtuluşunun üçüncü yıldönümüne denk gelen 6 Ekim 1926 tarihli telgrafı ile İstanbul halkına heykelini ilk defa inşa ettirmek suretiyle göstermiş oldukları kadirşinaslıktan dolayı teşekkürlerini iletmiştir.

Sarayburnu Atatürk Heykeli, topladığı takdir kadar çeşitli eleştirilere de maruz kalmıştır. Bunlar arasında Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın sivil kıyafetle tasviri, abidenin büyüklüğü, konumu ve Türkiye'de dikilen ilk Atatürk heykeli olup olmadığı hususları öne çıkmaktadır. Öyle ki gazeteler tarafından heykelin fotoğrafları üzerinden çeşitli yargılamalarda bulunulmuş, eserin siması ve genel hatları itibarıyla Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya benzese de kendisine yakışan tavra uygun addedilmediği dile getirilmiştir. Öte yandan yine basın aracılığıyla Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın pelerinli ve üniformalı bir resmi paylaşılmış, Kız Kulesi'nin küçük bir fotoğrafının da yer aldığı haberin altına Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın tabii büyüklüğünden 10-15 kat daha büyük ve Başkumandan üniformasını giymiş bir heykelinin Kız Kulesi'nin olduğu yere dikilmesi fikri ileri sürülmüştür. Eserin açılışının öncesinde ve sonrasında yapılan tartışmaların en önemli nedeni, şüphesiz bahsi geçen yılların yeni rejimin heykellerle temsilinde ilk dönem olmasından kaynaklanmaktadır. Sanat eserlerinin inşası hususunda merkezî bir planlamanın olmayışı, figürlerin nasıl temsil edilmesi gerektiği hususunda kafa karışıklığına sebebiyet vermiştir. Dolayısıyla hem Sarayburnu Atatürk Heykeli hem de onu inşa eden Krippel bu eleştirilerden nasibini almıştır. Heykelin yer seçimine gelinecek olursa daha evvel vurgulandığı üzere bu

tercih direkt olarak dönemin şehremini Emin Bey'e ait olup, Krippel'in bu konuda herhangi bir dahli bulunmamaktadır. Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın sivil kıyafetle tasvir edilmesi de heykelin asriliğine bir vurgu niteliği taşımakta olup, Paşa'yı temsilde üniformadan vazgeçildiği anlamına gelmemektedir. Nitekim Sarayburnu Atatürk Heykeli'nden kısa bir süre sonra yine Krippel tarafından inşa edilen Konya'daki heykelde, Gazi Mustafa Kemal Paşa askerî üniformasıyla betimlenmiştir. Abidenin Türkiye'de inşa edilen ilk Atatürk heykeli olup olmadığı hususuna değinilecek olursa, bunun aksini iddia edin kişi İzmir Bornova Ziraat Mektebi Müdürü Abidin Bey (Ege) olmuş ve kendisi bu şerefin ilk olarak İzmir'e ait olduğunu savunmuştur. Ancak İzmir Ziraat Mektebi Bahçesi'nde bulunun bu eser bir büst olmakla birlikte heykel vasfı taşımamaktadır. Buradan hareketle Türkiye'deki ilk Atatürk heykelinin Sarayburnu'nda yapıldığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Eseri diğer kentlerde bulunan Atatürk heykellerinden ayıran bir diğer önemli özellik, törensel niteliğinden çok ideolojik anlamının ön plana çıkarılması olmuştur. Zira heykel genel olarak ideolojik açıdan ele alınmış, sanatsal değeri ise getirilen asgari eleştiriler dışında ikinci planda kalmıştır. Netice itibarıyla Sarayburnu Atatürk Heykeli, bahsedilen özellikleri göz önünde bulundurularak değerlendirildiğinde Atatürk'ün sivil kıyafetle tasvir edilmesinin yanı sıra bulunduğu konum itibarıyla de oldukça anlamlı ve Cumhuriyet tarihi açısından müstesna bir yere sahiptir. Abide günümüzde, -bir dönem yerinin değiştirilmesi gündeme gelse de- aynı konumunda; ancak kaidesindeki yazılar ile madalyonlardan yoksun bir şekilde şehri süslemeye devam etmektedir.

Umut DERE

KAYNAKÇA

Arşivler

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 1.1.9.

Gazeteler

Cumhuriyet, nr. 368, 17 Mayıs 1925, s. 2; nr. 390, 8 Haziran 1925, s. 1; nr. 392, 10 Haziran 1925, s. 2; nr. 419, 10 Temmuz 1925, s. 1; nr. 427, 18 Temmuz 1925, s. 2; nr. 428, 19 Temmuz 1925, s. 1; nr. 466, 26 Ağustos 1925, s. 1; nr. 693, 11 Nisan 1926, s. 1; nr. 863, 3 Teşrin-i Evvel 1926, s. 2; nr. 864, 4 Teşrin-i Evvel 1926, s. 1; nr. 866, 6 Teşrin-i Evvel 1926, s. 1; nr. 867, 7 Teşrin-i Evvel 1926, s. 2; nr. 1136, 9 Temmuz 1927, s. 2.

Hakimiyet-i Milliye, nr. 1445, 8 Haziran 1925, s. 1.

İkdam, nr. 10120, 8 Haziran 1925, s. 1; nr. 10122, 10 Haziran 1925, s. 2; nr. 10157, 18 Temmuz 1925, s. 3; nr. 10196, 26 Ağustos 1925, s. 1-2.

Milliyet, nr. 230, 3 Teşrin-i Evvel 1926, s. 1; nr. 231, 4 Teşrin-i Evvel 1926, s. 1;

Resimli Gazete, nr. 136, 10 Nisan 1926, s. 1; nr. 162, 9 Teşrin-i Evvel 1926, s. 8; nr. 138, 24 Nisan 1926, s. 1.

Vakit, nr. 1807, 23 Kânûn-ı Evvel 1922, s. 1.

Hatırat ve Telif Eserler

ASLANAPA, Oktay, **Türkiye’de Avusturyalı Sanat Tarihçileri ve Sanatkârlar**, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1993.

Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri II, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1997.

ÇELEBİ, Mevlüt, **İzmir Gazi Heykeli**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2014.

ERKUL, Operatör Emin, **Millî Mücadele ve Cumhuriyet Devrine Ait Hatıralar**, yay. haz. Umut Dere, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2020.

GEZER, Hüseyin, **Cumhuriyet Dönemi Türk Heykeli**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1984.

Kılıç Ali’nin Anıları, der.: Hulûsi Turgut, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.

OSMA, Kıvanç, **Cumhuriyet Dönemi Anıt Heykelleri (1923-1946)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2003.

ŞİMŞİR, Bilâl N., **Ankara... Ankara... Bir Başkent’in Doğuşu**, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 2006.

TEKİNER, Aylin, **Atatürk Heykelleri Kült, Estetik, Siyaset**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

Makaleler

“Gazi Paşa’nın Heykeli”, **İstanbul Şehremaneti Mecmuası**, Sayı: 26, Teşrin-i Evvel 1926, s. 65-69.

“Reis-i Cumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri Heykelinin Temel Taşı Koyma Merasimi”, **İstanbul Şehremaneti Mecmuası**, Sayı: 12, Ağustos 1341 (1925), s. 426.

Ali Suat, “İstanbul Şehremanetinin Üç Yıllık İcraatına Dair”, **İstanbul Şehremaneti Mecmuası**, Sayı: 59, Temmuz 1929, s. 365-367.

DERE, Umut, “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Eski Başkentte Yeni Rejimin İlk Sembolü: Sarayburnu Atatürk Heykeli”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı: 67, Güz 2020, s. 117-142.

ERKULSEYİTOĞLU, Operatör Emin, “Sarayburnundaki Atatürk Heykelinin Aksaray Meydanına Nakli Düşüncesi Münasebetiyle”, **Hürriyet**, nr. 4457, 25 Eylül 1960, s. 2.

YEŞİLKAYA, Neşe G., “Osmanlı’da ve Cumhuriyet’te Anıt-Heykeller ve Kentsel Mekân”, **Sanat Dünyamız**, Sayı: 82, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, Kış 2002, s. 147-153.

Tezler

DERE, Umut, “Operatör Emin (Erkul) Bey’in Hayatı, Mebusluğu ve Şehreminliği”, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, 2018.

GÜNEŞ, Songül, “Muhittin Memduh Üstündağ’ın Hayatı, İstanbul Valiliği ve Belediye Reisliği, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, 2020.

19/08/2022 tarihinde <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/sarayburnu-ataturk-heykeli/?pdf=5036> adresinden erişilmiştir